

Шамшиева М.С.

**ЧҮЙ ТОПОНИМИЯСЫНЫН ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН БАСЫП ӨТКӨН ЖОЛУНДАГЫ ТАРЫХЫЙ
ФАКТОР КАТАРЫНДА**

Шамшиева М.С.

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЧУЙСКОЙ ТОПОНИМИИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ
ФАКТОР В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

M.S. Shamshieva

**THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF CHUI TOPONYMY AS HISTORICAL
FACTOR IN THE HISTORY OF THE KYRGYZ PEOPLE**

УДК: 8.494.3/94 (575.2)

Чүй топонимиясы, башкача айтканда жергебиздин байыркы аталыштары кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолун чагылдыруу менен бир катарда эле кыргыз лексикасынын негизин толуктап, кыргыз элинин тарыхы, маданияты менен тыгыз байланыштуу экендигине шек туудурбайт. Ошондуктан Чүй топонимиясы, же болбосо Чүй өрөөнүндөгү байыркы катмарга тиешелүү болгон жер-суу аттары экстерриториалдык мүнөзгө ээ болуп, дегеле евразия аймагындагы байыркы номинативдердин катарын түзө алат. Аталган макалада Чүй өрөөнүндөгү байыркы катмарга тиешелүү болгон жер-суу аттарынын тарыхый эволюциясындагы концептуалдык негиз ар тараптан иликтенет.

Негизги сөздөр: тарыхый фактор, Чүй топонимиясы, тарыхый эволюциясы, кыргыз тили, байыркы номинативдер.

Чуйская топонимия, иначе говоря, древние названия наших земель отражает исторический путь кыргызского народа, а также дополняет кыргызскую лексику и это без всяких сомнений, тесно связано с менталитетом кыргызского народа. Поэтому Чуйская топонимия или название земель и рек, которые принадлежат древнему слою Чуйской долины, имеет своеобразный экстерриториальный характер и является историческим номинативом в регионе Евразии. В данной статье многосторонне исследованы концептуальные основы исторической эволюции - название земель и рек, которые относятся к древнему слою Чуйской долины.

Ключевые слова: исторический фактор, Чуйская топонимия, историческая эволюция, кыргызский язык, древние номинативы.

Chui toponymy in other words ancient the names of our land reflects the historical way Kyrgyz people as well as complements the Kyrgyz vocabulary and this is without doubt closely related to the mentality Kyrgyz people. Therefore Chui toponymy or name of land and rivers that belong to the ancient layer Chui Valley, has a kind of extraterritorial nature and is the historical nominative in the region Eurasia. This article multilaterally investigated conceptual framework historical the evolution of the name of land and rivers that refer to the ancient layer Chui Valley.

Key word: historical factor, Chui place names, historical evolution, Kyrgyz language, ancient nominees.

Топонимдердин лингвистикалык жана тарыхый чындык катарында кыргыз элинин жана тилинин

калыптануусунда өзгөчө орунга ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Азыркы мезгилдеги тил таануу илими барган сайын өзүнүн прикладдык алкагын кенейтип, коомдун турмушуна активдүү аралаша баштады. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый жактан калыптануусун далилдөөчү факты жана кыргыз тилинин өнүгүү этаптарынын көрсөткүчү топонимдер боло тургандыгы илимий чөйрөдө аныкталган негизги жобо болуп саналат. Мына ошондуктан да Чүй топонимиясын изилдөө азыркы мезгилде элибиздин өткөндөгү тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек туудурбайт. Чүй топонимиясы Кыргызстандын түндүгүндөгү негизги чөлкөм жана тилдик ареал экендиги биздин алдыбызга геосаясаттагы кечиктирилгис маселердин жыйымын коюу менен бирге көптөгөн топонимдердин архетипинин туура чечмеленишин да талап кылат.

Жалпы эле Борбордук Азиянын алкагында өкүм сүргөн геосаясаттын шартында Чүй топонимиясынын изилдениши жана илимий-лингвистикалык фактылардын расмий түрдө тастыкталышы Кыргыз Республикасынын фундаменталдуу тарыхый негизи болуп саналган топонимдердин факты катарында пайдаланылышына алып келет. Албетте Чүй топонимиясы азыркы мезгилдин заманбап маселелеринин бири болгон өлкөбүздүн топонимдер системасы менен тыгыз байланыштуу экендигин тана албайбыз.

Чүй өрөөнү азыркы күнгө чейин тарыхчыларды, георграфтарды жана тилчилерди көнүлүн буруп, көптөгөн археологиялык табылгалардын мекени болуп келген. Чүй боорунан кездешкен археологиялык табылгалар азыркы күндө да кыргыз элинин жана анын тилин мыйзам ченемдүү тарыхын изилдөөдө орду толгус факты-материал болуу менен бирге, жалпы эле Борбордук Азиянын социалдык, саясий жана маданий турмушунда орду болуп саналганын дагы бир жолу айгинелейт.

В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам Чүй өрөөнүнөн табылган археологиялык эстеликтерге таянуу менен аталган чөлкөмдө биздин эрага чейинки II-I кылымдарда жашоо болгондугун белгилешкен. Ошондой эле көптөгөн археологиялык жана этнографиялык

факты-материалдарга таянуу менен Кыргызстандын тарыхын изилдеген окумуштуулар азыркы Чүй чөлкөмү кыргыз урууларынын саясий жана социалдык турмушунун борбору болгондугун жана Кыргызстанды жердеген башка тилдүү уруулардын өнүгүүсүнө өбөлгө болгон деген божомолдоолорун ачыка чыгарышкан. Тарыхчылар В.П. Мокрынин жана В.М. Плоских өз изилдөөлөрүндө Чүй аймагы кыргыз урууларынын түпкүлүктүү мекени болгон деген пикирин билдиришкен. Мындай пикирди кыргыздын чыгаан окумуштуусу, белгилүү тилчи Б.М. Юнусалиев лингвистикалык материалдардын негизинде далилдеген.

Албетте, Чүй топонимиясы жалпы кыргыз топонимиясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналгандыктан жалпы Кыргызстандын топонимиясы менен эриш-аркак өнүккөн десек жанылышпайбыз. Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй эле Чүй аймагынын топонимиясындагы байыркы катмар түрк катмары болуп эсептелинет. Ошондой эле Чүй топонимиясындагы эски түрк катмары көп кылымдар бою өнүгүү процессинде фонетикалык жактан гана өзгөрүүгө учурабастан, структуралык жактан да таанылгыс болуп өзгөргөндүгү байкалат. Албетте топонимдерди структуралык жактан комплекстүү изилдөө учурунда алардын тыбыштык жактан кылдат талдоого алуу зарылчылыгы турат. Анткени фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган топонимдер, биринчи кезекте, семантикалык жактан таанылгыс абалга келишет. Мындай маанилик жактан болгон тарыхый өзгөрүүлөр топонимдердин башка мааниге (пересмысление) өтүүсүнө бирдин себепчи деп жыйынтык чыгарууга болот.

Кыргызстандын жалпы топонимиясындагы негизги катмарлардан болуп саналган байыркы түрк тилдик катмары Чүй топонимиясындагы алгачкы катмарлардан жана байыркы топонимдердин тыбыштык формасынын сакталышына өбөлгө болгон.

Чүй топонимиясынын Сибирдеги түрк тилинде сүйлөгөн элдердин жана Алтайдын топонимиясы менен тыгыз байланышта экендигине алгачкылардан болуп кайрылган Э.М. Мурзаев конкреттүү топонимдердин мисалында кыргыз топонимиясынын чектери өтө кенен экендигин көрсөтө алган [7]. Окумуштуунун пикиринде көптөгөн топонимдерди кыргыз уруулары мурдагы жашаган жерлерден алып келишкен. Жалпы эле Кыргызстандын түндүк аймагынын топонимиясын жана анын составына кирген байыркы түрк тилине тиешелүү топонимдер Д. Исаев тарабынан терен талдоого алынган. Ошондой эле окумуштуу тарабынан Чүй топонимиясына тиешелүү байыркы тилдик абалды чагылдырган жер-суу аттары каралган. Ири суу объектилеринин аталыштары, анын ичинде Чүй гидроними тарыхый-лингвистика-

лык жактан бир кыйла терен талданып, морфемалык жактан компоненттерге ажыратылган. Ошондой эле изилдөөчү Чүй топонимиясына тиешелүү болгон байыркы түрк топонимдеринин ички формасын ачып берүүдө элдик этимологиянын фактыларын кошумча каражат катарында берген.

Түштүк Кыргызстандын комплекстүү түрдө изилдөөгө алган К.К. Конкобаев өзүнөн мурдагы изилдөөчүлөрдүн эмгектерине жана илимий пикирлерине негизденип Чүй топонимиясындагы байыркы түрк катмарына тиешелүү жер-суу аттарын терен талдоого алган [5, 57-66-бб.]. Албетте К.К. Конкобаевдин изилдөөлөрүндө Чүй топонимиясында жолугуучу топонимдердин варианттары каралган. Анткени негизинен диссертация Түштүк Кыргызстандын топонимиясына арналган болчу. Кыргызстандын гидронимиясына арналган Н.Жапаровдун изилдөөлөрүндө Чүй топонимиясындагы байыркы түрк катмары каралып, бир канча гидронимдер этимологиялык талдоого алынган [5, 102-108-бб.].

Түрк катмары Чүй топонимиясындагы көлөмдүү тарыхый катмарды түзүү менен Чүй топонимиясынын өнүгүүсүндөгү активдүү топоформанттарды кучагына алат. Топоним автономдуу түрдө номинативдик милдетти аткарган менен ар дайым жалпы топонимикалык системада өнүгөт. Кылымдар бою тыбыштык бычымын өзгөртүү менен тилибиздин тарыхый өнүгүү этаптарын чагылдырат. Ошондой эле морфемалардын топонимдердин составындагы байланышы жана карым катышы жаны гибридик формалардын жаралуусуна алып келген учурлар көп эле жолугат. Мына ушул себептен да байыркы түрк катмарына кирүүчү топонимдердин архетипин аныктоодо өзгөчө кылдаттык талап кылынат.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, 1990. - 479 с.
2. Атаниязов С. К топонимии Каракумов // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, 1980. - 309 с.
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996. - 608 с.
4. Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии // Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. - Фрунзе, 1966. - 359 с.
5. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980. - 309 с.
6. Молчанова О.Г. Принципы построения топонимов Горного Алтая // Ономастика Поволжья. 2, Горький 1971. - 373 с.
7. Мурзаев Э.М. Апеллятивы в топонимах средней Азии // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, 1980. - 309 с.
8. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. - Часть 1. - Фрунзе, 1959. - 246 с.

Рецензент к.филол.н. Карыбекова М.